

УДК 94(477)«19»:316.663-057.85]:37.091.64«654»Д659

ДОЛЯ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В ДОБУ «РОЗСТРІЛЯНОГО ВІДРОДЖЕННЯ» НА СТОРІНКАХ СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ ПІДРУЧНИКІВ

Тетяна Грушева, Дар'я Поняткова
Запорізький національний університет

У статті розглянуто тему долі української інтелігенції на сторінках підручників історії. Акцентовано увагу на необхідності деталізації біографії та творчих здобутків тих, хто постраждав від державного терору. Сформульовані поради для вивчення історичної особистості на уроках історії, що сприяє вихованню почуття поваги до історичної постаті, формуванню історичної пам'яті.

Ключові слова: «Великий терор», «Розстріляне відродження», інтелігенція, історична пам'ять.

Постановка проблеми. Вивчення культурного процесу міжвоєнної доби через біографічний вимір є складником історичної пам'яті, що в часи парадигмальних суспільно-політичних трансформацій виконує мобілізаційну функцію. Історія є важливим засобом виховання та становлення цінностей і світогляду особистості. Поглиблене вивчення вітчизняної історії сприяє розвитку критичного мислення та загальної культури української молоді.

Українським є формування в історичній пам'яті українців образу умов існування пересічної людини й інтелігенції часів утвердження ідеології радянського тоталітаризму. Об'єктивна оцінка цього періоду за допомогою новітніх міждисциплінарних методів дозволяє сфокусувати увагу учнів на драматичних сторінках історії, оцінити наслідки тотальних репресій, що здійснювалися совєцьким тоталітаризмом часів «Великого терору», а також трагедію особистості в цей період (розстріли, ув'язнення, катування за сфальшованими звинуваченнями, примусова депортація, рабська праця на великих будовах і в колгоспах, ліквідація приватної власності тощо).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасні дослідники активно вивчають механізми функціонування колективної пам'яті. Сутність сучасної парадигми пам'яті, політику пам'яті, «простір пам'яті» досліджує А. Киридон [6]. Акцентує увагу на механізмах актуалізації історичного минулого в пізнавальному процесі Л. Нагорна [9]. Вивчає можливості історичної освіти в подоланні конфлікту історичних пам'ятей в українському суспільстві П. Вербицька [2].

Метою статті є узагальнення матеріалу підручників з історії щодо висвітлення долі української інтелігенції в добу «Великого терору», формулювання пропозицій для більш повного / деталізованого її вивчення.

Виклад основного матеріалу. Термін «Великий терор» увів англійський історик Роберт Конквест. У підручниках сучасних українських авторів справедливо виділяються причини масових репресій, кількість жертв, наслідки сталінського терору. Комуністична ідеологія визначена як людиноненависницька.

Покоління українських політичних і культурних діячів, знищених під час «Великого терору», увійшло в історію як «Розстріляне відродження». Цей термін застосовується для характеристики репресивної політики СРСР, спрямованої на фізичне знищення української інтелектуальної еліти 1920–1930-х рр., ширше – усієї української національно свідомої інтелігенції й табування, замовчування її творчих здобутків. У широкий обіг термін увійшов після публікації в 1959 р. одноіменної антології на замовлення видавництва «Kultura», очолюваного Єжі Гедройцем, укладачем Ю. Лавріненко. Упровадження поняття «Розстріляне відродження» до широкого вжитку ознаменувало важливий етап у тривалому процесі санації вітчизняної суспільної свідомості, опанованої тоталітарною комуністичною ідеологією, повертало українському читачеві вагому частку його власної культурної спадщини [10].

У шкільному курсі з історії тему «Розстріляного відродження» пропонується вивчати в 10 класі. Підручники формують образ цієї події в історичній пам'яті здобувачів освіти. У більшості проаналізованих нами підручників ця тема подається в контексті розвитку культури, освіти й науки міжвоєнного періоду, досягнень у цих царинах як важливих для історії України, так і помітних на світовому рівні. Характерним є розкриття історії творчих об'єднань та дискусій в українській літературі 1920–1930-х рр.

Вважаємо обов'язковим наголосити на необхідності ілюстрації долі особистості в цей період, її біографічних даних і творчих здобутків. У підручниках, як правило, подані короткі довідки про найвідоміших представників «Розстріляного відродження»: Леся Курбаса, Миколу Куліша та Миколу Хвильового [3; 5; 11; 13]. У підручнику О. Струкевич (2018 р.) митці «Розстріляного відродження» протиставляються «апологетам соцреалізму», яких розглядають як письменників, що змушені були платити за виживання прославленням тоталітарного режиму, так і непрофесійних митців, яких сталінська система залучала до «творчості», що була неприхованою пропагандою совєцького ладу. У підручнику за авторством Г. Хлібовської, М. Крижановської, О. Наумчук (2023 р.) розвиток культури відокремлено від освіти й науки в окремий параграф. Текст підручника концентрується на провідних літературних об'єднаннях того часу, через їхні літературні ідеали вимальовується портрет українського письменника 1920–1930-х років. Показано різні стратегії життя митців у тоталітарній дійсності – самогубство (Микола Хвильовий), життя в ув'язненні (Остап Вишня), еміграція (Володимир Винниченко та Євген Маланюк). Показано трагедію через імена розстріляних

В. Підмогильного та М. Вороного. Імена тих, хто «пристосувався», «пропагандистів від літератури» не названо, пояснено їхні дії страхом за своє життя. Біографії Миколи Куліша та Леся Курбаса розгорнуто за допомогою покликань на навчальні фільми про них, що зображають митців у їхньому оточенні, подають цікаві факти з їхнього життя, розглядають документи й версії науковців про вчинки митців. Відзначимо, що підкреслена демонстрація долі людини тісно пов'язана із формуванням «історичної емпатії», що є важливим завданням для авторів підручників.

Розділ про «Розстріляне відродження» у підручнику для здобувачів вищої освіти бакалаврського рівня Ф. Турченка, Г. Турченко, Ю. Каганова (2020 р.) побудований інакше. Зображено кілька поколінь письменників і вказано на їхню світоглядну різницю; наведено інформацію про митців, що емігрували з країни, не змирившись із поразкою Української національної революції; подано інформацію про М. Хвильового через спогади інших осіб про нього та його власні роздуми про літературу; названо прізвища представників «Розстріляного відродження», зокрема й маловідомих. У підручнику осмислено трагедію українського «Розстріляного відродження» в масштабах СРСР за допомогою статистичних даних; творчість митців, що змушені були пристосуватися до життя в тоталітарній системі [12].

Підкреслимо актуальні акценти сучасних авторів підручників на трагізмі долі тих, кого обмежували в доступі до професій. Прожите ними «чуже життя» стало прикладом долі вцілілої інтелігенції часів сталінських репресій. У зв'язку із цим украй важливим є використання новацій сучасної української історіографії, яка щороку збільшує перелік тих, чия біографія та творчість оприлюднені. Прикладом може бути життя Марії Галич – єдиної жінки в літературному об'єднанні «Ланка», яка вижила під час репресій і лишила спогади про літературний процес 1920–1930-х рр. Деталі її життя допоможуть продемонструвати й осмислити стратегії виживання творчої особистості в тоталітарній державі, також актуалізувати жіночий вимір трагедії «Великого терору».

Марія Олександрівна Галич народилася 19 серпня 1901 року в с. Мала Калигірка (за іншими даними с. Мокра Калигірка) на Київщині (тепер Катринопільський район Черкаської обл.) у родині вчителя, нащадка колишніх кріпаків. Після закінчення семикласної школи в рідному селі вирушила в Київ, там упродовж 1918–1921 рр. навчалася на робітничому факультеті [8, с. 79–80]. Була знайома із Симоном Петлюрою, у часи УНР допомагала йому готувати звернення до української армії й листівки [1].

За спогадами Т. Осмачки, Марія Галич навчалася в Уманському сільськогосподарському інституті, не скінчивши який, перевелася на філологічний факультет Київського інституту народної освіти [7, с. 22]. Під час навчання в університеті була однією із засновниць жіночого гуртка, гасло якого «Жінка – не квітка і не лялька, а людина!» [8]. Під час літніх канікул

збирала український фольклор – більше 600 записів передала в Академію наук [4, с. 21].

Ще за студентських часів Марія Галич зблизилася із членами літературного об'єднання «Ланка», але її поетична творчість була розкритикована. У перших її віршах виразно звучала тема соціальних потрясінь революційної доби, частина з них була присвячена «Жовтневій революції». За підтримки Г. Косинки почала писати прозу [8, с. 83]. Спочатку належала до київської філії «Гарту», однак після виключення з відти Б. Антоненка-Давидовича, на знак протесту, вийшла з цього об'єднання й приєдналася до «Ланки» [4, с. 25]. Це літературне об'єднання, створене у 1924 р., мало на меті стати ланкою в національно-культурному відродженні, формулюючи національну й соціальну незалежність та перевагу художньої правди над ідеологічними догмами тоталітарної комуністичної імперії через пасивний опір системі та намагання не втручатися в політику [4, с. 26]. У 1930–1931 рр. Марія Галич працювала в державному видавництві редакторкою кінометодрозробок. Разом із М. Сингалевиц та А. Турчинською організували видання «Жіночого альманаху», куди увійшли твори письменниць із Києва та Харкова [8].

Згодом Марія Галич переїхала до Харкова, де протягом 1933–1941 рр. викладала українську мову та літературу в сільгоспінституті, комунальному та плановому інститутах [8, с. 82]. У 1930-ті роки вона відходить від творчої діяльності, зберігаючи товариські зв'язки із «ланківцями». Про припинення нею творчості згадувала: «У Харкові, де в новому оточенні так непривітно мене зустріли, я нічого не могла протиставити отому упередженню “крайне правая”» [8]. Оскільки «Ланку» (з 1926 р. «МАРС») розцінювали як ідеологічно ворожу організацію, то М. Галич також зазнала утисків, проявивши себе людиною із залізною витримкою та стійкими переконаннями. Творчій особистості надзвичайно важко існувати в тоталітарній державі, де кожне слово регламентувалося. Працюючи в бібліотеці інституту, Марія Галич була змушена вилучати заборонені совєцькою владою книжки, зокрема й власні збірки [1].

У 1937 р. під репресії потрапив молодший брат Марії Олександр, що працював агрономом на Гайсинському цукровому заводі. Його сестра характеризувала так: «Як людина – був надзвичайно добрий, зичливий, ніколи нікому бодай малого зла не заподіяв, благородний, але знав, що він українець. Лише оця одна велика провина. Енкаведисти забрали і знищили у Вінницькій тюрмі». Про психологічний стан Марії Галич у роки репресій згадувала сестра Анастасія: «А то як почали в 37 році „чіпати“ членів „Ланки“. Отих, що бачили на фотографії – всіх навколо неї пересадили. Вона тихо сиділа, переживала, що ось і до неї черга дійде» [8, с. 81–84].

Під час Другої світової війни вона разом із чоловіком, кандидатом біологічних наук Савою Постриганем, переїздить у с. Зінці Полтавської обл., де чоловік працював директором лісничої школи. Уже в 1943 р. разом із

родиною перебралася до Львова, де й прожила до своєї смерті. Викладала українську мову у вищих навчальних закладах. У ці роки відчувала відчуження, самотність через творчу кризу, неможливість перевидати свої твори, неприйняття в коло львівської інтелігенції [4, с. 49–50]. Останні роки життя присвятила збереженню пам'яті про діячів «Ланки», написавши спогади про Г. Косинку, Є. Плужника, Б. Антоненка-Давидовича [7, с. 33]. Марія Галич померла 22 січня 1974 р., похована на Личаківському цвинтарі. Останні роки життя по-новому розкрили особистість Марії Галич, яка, переживши репресії своїх друзів, однодумців, колег, не здалася, поринувши з головою у викладацьку діяльність, зберігши і передавши суспільству найголовніше – пам'ять про свій час і про діячів «Розстріляного відродження».

За роки незалежності науковцями з різних галузей: філологами, істориками, літературознавцями – накопичено чималий науковий і науково-популярний доробок про митців «Розстріляного відродження», який можна використати в навчальному процесі. Книжка «Архів Розстріляного відродження: матеріали архівно-слідчих справ українських письменників 1920–1930-х років» (2010 р.) містить матеріали слідчих справ над сімома письменниками періоду: Мечиславом Гаском, Володимиром Ёжицьким, Мирославом Ірчаном, Яковом Кальницьким, Олексою Слісаренком, Іваном Ткачуком, Михайлом Яловим. У книжці «Самі про себе. Автобіографії українських митців 1920-х років» (2015 р.) подано 105 автобіографій як відомих, так і малознаних митців цього періоду. У дослідженні С. Білокона «Список репресованої літератури: Заборонені видання 1920–30-х років» (2018 р.) презентовані раніше неопубліковані списки забороненої протягом 1920–1930-х рр. літератури, у ньому проаналізовані способи знищення української культури тоталітарною імперією. У дослідженні Ю. Шаповала «Олександр Шумський. Життя, доля, невідомі документи: дослідження, архівні матеріали» (2017 р.) реконструйовано біографію та раніше неопубліковані архівні документи про наркома освіти періоду українізації О. Шумського. У сучасній історіографії є низка ґрунтовних досліджень творчості великого Леся Курбаса. Серед інших виділимо роботу за редакцією Б. Козака «Життя і творчість Леся Курбаса» (2012 р.).

Окрім цього, у серії «Знамениті українці» вийшла низка науково-популярних видань про видатних митців «Розстріляного відродження», зокрема М. Загребельного про Майка Йогансена; Р. Коломійця про Леся Курбаса, Миколу Бажана, Михайля Семенка, Гната Хоткевича, Миколу Хвильового, Остапа Вишню, Валеріана Підмогильного, Євгена Плужника; І. Коляди про Володимира Сосюру, Максима Рильського, Павла Тичину. Доробок про невідомі імена «Розстріляного відродження» на крайовому рівні друкується у виданнях, започаткованих обласними бібліотеками, архівами, музеями, наприклад, інформацію про долю ще однієї поетеси «Розстріляного

відродження» Олени Журливої (Котової) містить збірник «Нев'януча пелюстка спомину» (2023 р.).

Підсумовуючи, зазначимо, що історія належить до суспільних дисциплін. Вона покликана не лише дати знання про історію держави й народу, а й сприяє формуванню світогляду та цінностей здобувачів освіти, їх ідентичності та самоповаги. Формування цих якостей не може обійтися без вивчення людини, що сприяє не тільки антропологізації навчання, а й відповідає принципам демократизації та гуманізації сучасної української освіти. Розгляд історичних постатей у всій їх суперечності та складності формує інтерес до предмета, допомагає легше засвоїти матеріал, сприяє розвитку критичного мислення та креативності, що є, на думку експертів всесвітнього економічного форуму в Давосі, одними з найзатребуваніших навичок майбутнього [14]. Розкриття особистості в контексті теми уроку пропонуємо зробити за такою схемою: окреслення історичних умов, у яких жила людина; розгляд біографічної довідки; дослідження ідей / поглядів / досягнень, що визначали напрям діяльності людини; вплив (значення) діяльності особистості на суспільство.

Оптимальними методами для поглиблення вивчення теми, формування поліаспектного образу цього періоду в історичній пам'яті учнів, подолання дихотомії між механічним заучуванням фактів і відсутністю розуміння епохи та несформованістю історичної пам'яті про неї можуть бути додання біографічної інформації про постаті, які постраждали під час «Великого терору», у вигляді творчого завдання, проблемних питань, опрацювання різних типів джерел, пов'язаних з особистістю (твори, щоденники, автобіографії, газетні публікації та ін.); демонстрація й обговорення навчальних фільмів самостійно і групами за допомогою QR-коду; розв'язання дидактичних завдань на основі біографічної інформації про митців «Розстріляного відродження»; краєзнавчі дослідницькі проекти для пошуку й збору інформації про крайн-представників цього періоду.

Висновки. Реабілітація жертв політичних репресій, увічнення пам'яті про трагедію «Великого терору», дослідження біографії забутих імен українських діячів того часу, детальне висвітлення їхнього творчого шляху на уроках історії – усе це формує в суспільній свідомості колективну пам'ять про масштабну кампанію масових репресій громадян, що була розгорнута в СРСР у 1937–1938 рр. з ініціативи керівництва СРСР.

Список використаних джерел:

1. Бурій В. Марія Галич вилучала із бібліотеки власні твори. URL: <https://viche.ck.ua/kalynopilshchyna/mariya-galych-vyluchala-iz-biblioteky-vlasni-tvory/>

2. *Вербицька П.* Проблеми історичної пам'яті у проекції на завдання сучасної історичної освіти. Вісник національного університету «Львівська політехніка. 2012. с. 251–256.
3. *Власов В., Кульчицький С.* Історія України (рівень стандарту): підруч. для 10 кл. закл. загальн. середн. освіти. Київ : Літера ЛТД, 2018. 256 с.
4. *Воронцова О. Л.* Особливості творчості Марії Галич у контексті літературної організації «Ланка» – МАРС: дис... канд. філол. наук: 10.01.01. Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2004. 161с.
5. *Гісем О., Мартинюк О.* Історія України (рівень стандарту) : підруч. для 10 кл. закл. загальн. середн. освіти. Харків : Ранок, 2018. 240 с.
6. *Киридон А.* Простір пам'яті: експлікація поняття. Національна та історична пам'ять. 2013. Вип. 8. С. 25–32.
7. *Луцій С.* Марія Галич у колі ланківців. Слово і Час. 2010. № 4. С. 21–34.
8. *Мацько В.* Проблематика творчості Марії Галич крізь призму прочитання маловідомих автобіографічних текстів. Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Літературознавство. № 41. С. 77–94.
9. *Нагорна Л. П.* Історична культура: концепт, інформаційний ресурс, рефлексивний потенціал. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. 382 с.
10. *Рубльов О. С.* Розстріляне відродження. Енциклопедія історії України. НАН України. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Rozstriliane_vidrozhennia (дата звернення 30.10.2024).
11. *Струкевич О. К.* Історія України (рівень стандарту): підруч. для 10 кл. закл. загальн. середн. освіти. Київ : Грамота, 2018. 240 с.
12. *Турченко Ф. Г., Каганов Ю. О., Турченко Г. Ф.* Історія України (1914–1945): підручник для здобувачів вищої освіти ступеня бакалавра у галузі гуманітарних наук. Запоріжжя : Гельветика, 2020. 368 с.
13. *Хлібовська Г., Крижановська М., Наумчук О.* Історія України (рівень стандарту): підруч. для 10 кл. закл. загальн. середн. освіти. Тернопіль : Астон, 2023. 292 с.
14. Якими будуть основні 10 навичок у 2025 році. Всесвітній економічний форум опублікував список. URL: <https://t1p.de/wbmiz>

GRUSHEVA TETYANA, PONIAKOV DARIA. THE FATE OF THE INTELLIGENCE IN THE DAY OF THE «EXECUTED RENAISSANCE» ON THE PAGES OF MODERN UKRAINIAN TEXTBOOKS

The article examines the coverage of the topic of the fate of the Ukrainian intelligentsia on the pages of textbooks. Attention is focused on the need to detail the biography and creative achievements of those who suffered from state terror.

Formulated advice for the study of a historical personality in history lessons, which should foster a sense of respect for the person, form historical memory.

In modern Ukrainian textbooks, the tragedy of the Ukrainian «Executed renaissance» is interpreted with the help of biographies of repressed figures; as well as biographies of artists who had to adapt to life in a totalitarian state. We give an example that can be used in history lessons at school – the life of Maria Halych (a woman in the literary association «Lanka», who survived the repressions and left memories of the literary process of the 1920s–1930s). The broken destinies of people who had to give up their ideals, lived «someone else's life» should not be forgotten by our contemporaries.

We suggest revealing the personality in the context of the lesson topic according to the following scheme: historical conditions in which the person lived, biographical information, achievements of the artist (or public figure); the importance of activity for society.

Rehabilitation of the victims of political repressions, perpetuation of the memory of the tragedy of the Great Purge, research into the biographies of the forgotten names of Ukrainian figures of that time, detailed coverage of their creative path in history lessons – contributes to the formation in the public consciousness of the collective memory of the large-scale campaign of mass repressions of citizens, which was deployed in Ukraine in 1937–1938 at the initiative of the leadership of the USSR.

Key words: Great Purge, «Executed renaissance», the intelligentsia, historical memory.

Надійшла до редакції 15.11.2024 р.

Запорізький обласний інститут
післядипломної педагогічної освіти